

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ ИЛИ ФИЛОЛОГИЯ?*

АЛДА ДЖАМБЕЛУКА-КОССОВА (ИТАЛИЯ)

За един научен работник като че ли няма по-голямо удовлетворение от това резултатите от изследователската му дейност да намерят почти незабавен отзвук в специализираните периодични издания. Само година след отпечатването на моето критическо издание на *О писменѣхъ*¹ в три авторитетни органа на българските научни среди се появиха обстоятелни представяния за моята книга² и този факт ме поласка особено много, още повече че сред авторите се открояват имената на младия учен Красимир Станчев и на най-младата и талантива специалистка Анисава Милтенова. Изказвайки своята благодарност на българските си колеги, нямам предвид само вниманието, с което удостоиха моята книга, но и главно сериозния труд, който предхожда, както е известно, представянето на едно критическо издание. Освен това страниците, които тези колеги посветиха на моята книга, се явяват жив отклик на една от преследваните с моето критическо издание цели: „да предизвикам интерес към дискусии и съждения от текстологически характер“ (с. 5) около Храбровата творба и най-общо около някои основни принципи на филологическите изследвания на средновековните славянски паметници. Постигането на тази цел е вече твърде положителен резултат и няма да скрия голямото си задоволство.

Първоначално романистка и по-късно славистка, пряка ученичка на учител от ръста на Анджоло Данти, който с безгранична щедрост ми предаваше знания и опит — това са обстоятелствата, които ми позволиха да се формирам в италианската славистична школа и да овладее утвърдените научни достижения на сходни дисциплини (модерната романска и италианска филология). Естествената последица е, че използваната от мене методология за изследването на различни славянски средновековни паметници не съвпада с тази на българските ми колеги. Затова и нашите възгледи и становища невинаги се покриват. Добре позната е плодотворността на научните разисквания особено когато се обменят съждения и идеи, родени от различни видове опити, натрупани в разнородни културни среди. Точно това ме кара в тези страници да се върна към сложната и изключително важна за изследването и издаването на българските и славянските паметници проблематика. Дълбока и искрена е моята признателност към българските колеги, които със своите редове насърчиха разширяването на разискванията.

Веднага държа да уточня, че настоящата статия не е (нито желае да бъде) конкретен отговор на цитираните по-горе отзиви. Самите те в действителност са твърде положителни и няма причина за отговор.³ В страниците на моите колеги обаче се четат тъй често срещаните в различни славистични изследва-

* Бел. ред. Статията се публикува като дискусийна.

ния върху средновековните паметници колебания и терминологични обървания. Не липсват дори и негодувания, които понякога се превръщат в истински възмущения, че предложеният критически текст не може и най-важното в никакъв случай не трябва да се отъждествява с авторския текст.⁴ Освен това често пъти приведената от мене аргументация, както и различни мои съждения, се интерпретират не съвсем точно, а нерядко ми се приписват и постановки, които са ми напълно чужди. Фактът, че славистичните чисто филологически проучвания са все още в зародишния си стадий, обяснява появата на тези недоразумения. Не казвам нищо ново, като твърдя, че натрупаният от модерната филология опит е останал извън обсега на някои слависти и че на отдавна установения в други филологически браншове практически и методологически ред в нашите славистични проучвания съответствува все още доста голямо безредие. Естествено не е лека задача то да бъде разчистено, още повече че не съществуват рецепти, как именно трябва да бъде сторено това. В едно обаче съм твърдо убедена: с търпение, усърден труд и всеобщи усилия неминуемо ще успеем.

Преди да пристъпя към изложените в следващите страници съждения, които желая да предложа на вниманието на българските си колеги, трябва да направя едно уточнение. Това, което тук главно ме интересува, не е толкова конкретният случай на Храбровата ръкописна традиция, а по-скоро някои основни принципи на филологията. Ще се позова обаче и на традицията на Сказанието, защото нея познавам най-добре и защото някои проблеми, които мислех за окончателно разрешени, намирам отново повдигнати в цитираните отзиви. Междувременно моите изследователски интереси се насочиха към чисто екзегетични проблеми и понеже критиката на текста е тясно преплетена с екзегетиката (т. е. възможна е екзегетика без критика на текста, но е абсолютно невъзможно обратното), моето внимание ще бъде насочено към тези две страни на филологията.

Двата термина — литературознание и филология, — които се противопоставят в заглавието на тази статия, само привидно са близки или частично покриващи се. Литературознанието, независимо от неговата широта, е еднозначен термин и не съществуват опасности от недоразумения.⁵ Обратно е положението с филология, която притежава различни значения: 1. Съвкупност от науки, които изследват предимно езика и литературата на група народи (например класическа филология) или на един народ (българска филология). 2. Наука, която проучва произхода, развоя и структурата на даден език (езикознанието в своите разновидности). 3. Наука, която посредством критическото четене на текстовете преследва тяхното възвръщане (критика на текста) и точното им тълкуване (екзегетика). В настоящите страници моят интерес е насочен към филологията в третото значение на термина, значение, което се отличава със строгостта на приложимия при анализа и интерпретацията на текстовете метод. Той трябва задължително да е закотвен в историческия и фактологическия материал на наше разположение. Затова всяко съждение, всеки извод и всяка оценка неминуемо трябва да бъдат обосновани въз основа на документирана или логически изведена аргументация. Филологията, с други думи, изключва произволното и абстрактно-хипотетично теоретизиране. За по-голяма яснота ще приведа конкретни примери.

Не споделям оценката на Красимир Станчев,⁶ който охарактеризирва блестящата студия на Анджоло Данти „Духовният път на един светец: от мъдростта към божественото Познание. Бележки върху глава III на Житието на Константин“ като „задълбочен литературоведчески анализ“. От една страна, както пише Станчев, „виртуозната прецизност на анализатора,

който е разкрил в детайли структурата на творбата“ и, от друга, предложената ни от него стриктна интерпретация на всеки текстов елемент, интерпретация, която разяснява действителния замисъл на агиографските редове, са най-сигурното и красноречиво доказателство за чисто филологическия характер на изготвеното от Данти изследване. Целият екзегетичен разбор на ПКЖ, 3, разбор, който изхожда от конкретния текстов материал, и след поредица строги културно-идеологически паралели с различни творения на човешкия интелект (от Библията и патеристиката до средновековната западна и славянска литература) и прозорливи логически разсъждения отново се връща към него, неопровержимо може да се нареди сред най-майсторски изработените до ден-днешен славистични филологически проучвания. Стегнатата мисъл и образцовата методологическа строгост превръщат студията на Данти в ярък пример за това, как именно трябва да бъде направено едно строго филологическо четене на средновековен текст.

Пълна противоположност на изследването на Данти се явява литературоведческото проучване „Патеричните разкази в българската средновековна литература“ на Св. Николова,⁷ проучване, опорочено в зародиша си от един непригоден метод за работа. Авторката заявява, че преследва „обстойно проучване на тези разкази откъм тяхната литературна страна“, т. е. „да се погледнат като художествено творчество и от тази гледна точка да се намери мястото им в историята на българската литература“ (с. 83; разр. м. — А. Дж.-К.). Никому няма да убеише колко е погрешен този метод на работа, ако не забравяме, че патеричните разкази принадлежат към примитивната християнска литература, че са изградени върху моралния кодекс на християнството (повечето от тях са истински плетеници от библейски изрази и цели стихове) и че представляват една дълга поредица от *exempla*. А всеки *exemplum*, намирайки своето потвърждение и одобрение в божие слово, се явява проводник между него и читателите. Патеричните разкази се нареждат сред най-резултатните средства за опознаване, обичане и прилагане на практика на моралните повели, налични в Свещените писания. Николова, изхождайки от литературоведчески позиции, не е свързала тематиката на разказите с изходния ѝ модел — именно Свещените писания. Това е довело до неправилно схващане на сюжетите на анализирания разкази. Пренебрегвайки основния мотив, изразен в библейския цитат (или цитати), както и неговия буквален и алегоричен смисъл, нерядко Николова е преиначила действителното съдържание на разказите. Ще приведа само един пример (всеки по-внимателен читател ще открие ред други в самата книга). Разказът *За двама монаси — римлянин и египтянин* (текстът на с. 217—218) е твърде красноречив: „Под черното расо — пише авторката на с. 105, трябва да се заличават всякакви различия в живота на хората. Поради това би трябвало дошлите в манастир египтянин [беднякът] и римлянин [богаташът] да бъдат поставени в еднакви условия на живот. Нищо подобно няма в разказа.“ Разглеждайки го от позициите на нашата съвременна епоха и идеология, Николова съзира в разказа една несъществуваща действителност. Неизвестният разказвач представя доста по-различно нещата: отказал охолството и разкоша и самообрекъл се на строг аскетичен живот, римлянинът от 28 години пребивава в пустинята Скит. Египтянинът, изслушал неговата история, осъзнава нищожеството на личната си жертва и възкликва: „Всѣхъ мнѣ, грѣшному, іако ѿ многа тѣснѣда многа сего спрѣдохъ въ поконъ и іаже не имѣхъ зыгѣда, нинѣ стажахъ. Ты же ѿ многа покоя прѣиде въ тѣснѣду, и ѿ многы славы и богатства прѣиде въ смиреніе и нищетѣ самоволжа.“ Самообричането на римлянина притежава всички характеристики на истинския подвиг (срв. Мк 10,25; Мт 19,24; Лк 18,25),

който е приведен в отеческата поредица, защото е прекрасен *exemplum* едновременно за отричане и за смирение. Става ясно, че ако желаем да постигнем научно достоверни резултати и да избегнем опорочаването на цялото си проучване, трябва да изоставим литературоведческите методи, приложими при изследването на модерни и съвременни нам художествени литературни творби, които са не само неприложими, но и пакостни, когато се прилагат към средновековните паметници.

От решаващо значение за успеха на нашите изследвания според мене е необходимостта да осъзнаем, че не съществуват (никога не са съществували, нито някога ще бъдат създадени) точно определени правила (или теореми), приложими към всеки отделен текст (средновековен или модерен) или към всяка ръкописна традиция. Всяка една творба и всеки отделен текст притежават своя, точно определима, критическа проблематика, а „всеки проблем — както неуморимо повтаряше Барби — има своето разрешение“. Следователно нито критическите издания, нито тълкуванията на текстовете „не се правят по калъп или, тъй да се каже, с машинка. . . Не трябва да си въобразяваме, че всичко се свежда до заучаването на кристализирани непроменливи норми, приложими към всички видове случаи.“⁸ Този елементарен и същевременно неоспорим изходен принцип красноречиво сочи, че никой не е хранител на абсолютната истина, т. е. никой не притежава „магическия ключ“ (по простата причина, че той не съществува), чрез който да се открият и разрешат всички проблеми — критико-текстологически и тълковни, поставени от който и да било текст или ръкописна традиция. Еднакво неоспоримо е, че в повечето случаи проблемите са твърде, а понякога и крайно сложни; но „нямаме право да ги избягваме независимо от това, какви именно ще бъдат постигнатите резултати: дали повече или по-малко сигурни. Само ако проблемът е реално поставен и в неговата точна светлина можем да се надяваме, че ще стигнем до неговото удовлетворително разрешение; ако не успеем да го разрешим изцяло със сигурност, ще трябва да се задоволим от повече или по-малко вероятното. Все пак по-добре е да се борим с действителни затруднения, отколкото с въображаеми и несъществуващи препятствия.“⁹

Не би могло да се твърди, че тази дълбока и неопровержима истина е залегнала в основата на нашите славистични проучвания. Напротив, нерядко сме изправени пред нереални проблеми, които, изглеждайки неразрешими, ни принуждават да се въртим в един омагьосан кръг. Нека не забравяме, че в продължение на десетилетия най-авторитетната кирило-методиевска историография съзираще в текста на трета глава на ПКЖ вести, които изглеждаха неясни, противоречиви, невероятни и как най-лесно беше да ги припишем на агиографа или на невнимателните преписвачи. Цитираната студия на Данти доказва, че всички тези проблеми бяха нереални и вината трябваше да се търси главно в нашия неподходящ начин на четене и на тълкуване на средновековните текстове.¹⁰ Но това е само един от многото възможни примери.

На всички специалисти е добре позната поставената от глава 13 на ПКЖ проблематика, която по малко опростителски начин Хр. Кодов синтезира така: „Не може да се каже с положителност дали този разказ за някаква Соломонова чаша е агиографски пълнеж, или има някаква фактическа стойност.“¹¹ Действителният проблем съвсем не се свежда до фактическата стойност на разказа, т. е. дали в Цариград се е намирал или не подобен потир и дали Константин-Кирил и аистина е разчел върху него въпросния надпис. Изследванията на боландистите отдавна доказаха, че „l'influence non seulement de la Bible, mais aussi de l'exégèse biblique explique le caractère souvent peu historique, parfois non historique, presque toujours supra-historique de la hagiographie“¹². Основното в нашия случай, както подчерта Пикио,¹³ е, че духовното оттегляне на Константин е разгърнато изцяло в символичен план.

Неяснотата на символите се обуславя от самата християнска екзегеза — Божията премъдрост се дарява свише на достойния избраник и само откровение-то води до разбулване на загадъчната двузначност на „делата на Всевишния“. Пикио посочи, че за да схванем правилно действителното значение на редовете на глава 13, трябва да вземем като изходна точка цитатите от Исая 35,2 и Иезекиил 34,24.¹⁴ „Според мене, пише Пикио, няма място за съмнения, че двете библейски позовавания, които се четат в третия ред на надписа върху Соломоновия потир, са от съществено значение, за да се разбере описаната в ПКЖ 13 символична сцена. Тази кратка глава представлява един вид „пауза“ в повествователната структура на Житието. Като че ли нейното предназначение е да открои поврата в съществуването на възпявания герой, т. е. прехода от „Живота на Константин-Философ“, който е защищавал християнската доктрина срещу сарацини и евреи, към „Живота на Константин — апостола на славяните“. Двата старозаветни цитата от Исая и Иезекиил са крайъгълният камък, върху който е изградена цялата конструкция на Житието. Л о ш и т е п а с т и р и — от старозаветната традиция са отхвърлени. Философът няма да има вече прения с тях. Той ще обърне своето слово към езичниците на зараждащото се царство на християнското спасение, защото те ще видят славата Господня и Давид ще бъде княз сред тях.“¹⁵

Неточното поставяне на други проблеми или просто нежеланието (съзнателно или несъзнателно) да се потърси тяхното правдиво разрешение дава възможност да се появят понякога и напълно неточни¹⁶ становища, дори води до възприемането като научна даденост на случайно формулирани второстепенни хипотези. Даже не една второстепенна хипотеза, а само един мимоходом поставен от Срезневски въпрос („Позволяю себе вопрос: не заключается ли в Болгарском сборнике первообраз сочинения Климента, после им самим исправленный“¹⁷), неправилно взет за изходна основа, в последното издание на *Похвала за Кирил Философ* изведнъж се превръща в научна даденост.¹⁸ Този вид алхимия позволява на издателя да говори категорично за две редакции на паметника: първа авторска, засвидетелствувана в най-древния препис, и втора авторска — в останалите 22 познати днес преписа. Текстът (без дори да е установено, че препредават същия текст) на тези 22 преписа — така се твърди, е коригираният от самия автор първичен текст. Невинният въпрос, който Срезневски съвсем непредпазливо (но положително не е допускар до какви недоразумения може да доведе) си е позволил, още у Й. Иванов придобива безапелационния характер на доказаната аксиома, въпреки че липсва обстойна и неопровержимо документирана аргументация.¹⁹ Трябва да се отбележи, че преследваната от Й. Иванов цел бе да обнародва „по-кратките книжовни и исторически паметници, запазени в ръкописи, които засягат българите в Македония“²⁰ и точно това до голяма степен оправдава изоставянето на критическата проблематика, свързана с текста на многочислените открити от него ръкописи. Същевременно обаче намирам за напълно неоправдано нашето безкритично възприемане и присъединяване към необосновани изказвания. Още по-за порицаване според мене е това, че за да облекчим нашата работа, дори не се въздържахме да им припишем онова достойнство, което ни се иска те да притежават. Позволяваме си да изказваме мнения относно а в т о р с к и я текст на паметника, да говорим за а в т о р с к и различия и поправки по начин, който предполага задължителната наличност на автографите с нанесените от самия автор поправки и премисляния. А действителността е коренно различна. Все още никой не е изследвал критически 23-те преписа на *Похвалата* и затова нищо не знаем около начина, по който е била предадена. Най-древният препис на 'първата версия' е от XIII в. (и е осеян с грешки, пропуски и допълнения), а този на 'втората' — от XIV в.; Климент

умира в 916 г. Как може да бъде запълнена предварително празнината, съответно от три и четири века, между създаването на т. нар. авторски версии и момента, в който биват снети познатите днес преписи? Какви гаранции имаме, че стигналите до нас текстови свидетелства отразяват действителните желания на автора, а не например резултатите от целенасочената дейност на преписвачите? И т. нар. 'втора авторска версия' в кой именно от познатите 22 преписа е засвидетелствувана?²¹ С този априористичен метод на работа не рискуваме ли да изпаднем в онези „импровизации на лекомислените“, които, „като са си намислили да установят действителното четене на даден текст, предварително започват да отсъждат кое четене е първично и кое погрешно“²² и срещу които Барби още в началото на нашия век води своята наистина плодотворна борба за утвърждаването на една модерна филология, управлявана от „правилната употреба на здравия разум“²³.

За *Похвалата*, благодарение на нейния църковен характер, беше достатъчно да се изчете с внимание всеки препис и да се изтъкува точно теологическото известие, на което е носителка, за да се установи, че липсват к а ч е с т в е н и идеологически видоизменения, единствените годни да оправдаят разграничаването на две редакции.²⁴

Основната причина за сериозните недостатъци на нашите проучвания според мене се крие в ненапълно осъзнатата от славистите необходимост литературите-медиевисти да бъдат предимно филолози, т. е. п р е ц и з н и, ч у ж д и н а в с я к а к в и п р е д р а з с ъ д ъ ц и и г л а в н о к р и т и ч н и ч и т а т е л и на изследваните текстове. Същата критична строгост е наложителна и спрямо създадената вече историография, защото научната истина се гради постепенно и всеки учен, независимо от неговата величина, има правото да сгреша. Ето защо аз не успявам да открия друга причина за нашия страх да отхвърлям неточни или неубедителни становища, изказани от учените, които са ни предшествували, освен тази, че „много бавно и прекалено трудно се овладява тежката филология“²⁵. В основата на науката лежи приемотността, но тя в никакъв случай не трябва да бъде безразборна или, още по-зле, произволна. Само едно критично вникване във вече стореното от нашите учители (и от учителите на нашите учители и т. н.) може да ни доведе до осъзнаване и откриване на действителните проблеми, защото само по този начин можем да разграничим вече постигнатото от това, което все още предстои да бъде направено.

Разбира се, и критическото издание, както и всеки друг научен труд и, най-общо казано, всяка човешка дейност, не може да бъде или да претендира да е съвършено, т. е. да е *ne varietur*. Нека не забравяме, че основателят на модерната класическа филология Дж. Паскуали ни остави забележителните си страници, в които анализира например някои от различните грешки, допустими от издателя при критическото сравняване на ръкописната традиция. „Когато сме принудени да регистрираме голямо количество данни, много различия убягват: опитът ни учи, че при всяко откриване на едно разночетене рискуваме да прескочим следващото. [. . .] Когато преписите избилствуват, объркванията често пъти не са спестени и на нас, модерните филолози, независимо от натрупания многовековен опит. . .“²⁶ Тези думи на Паскуали изтъкват само един от многото видове възможни грешки или неточности, допустими при изготвянето на едно критическо издание. Преди да ми се възрази, че не казвам нищо ново, а само очевидни истини, ще припомня, че именно тези о ч е в и д н и и с т и н и лесно убягват от погледа на някои български литературоведи, които са убедени в точно обратното. Затова и моята (колкото елементарна, толкова и задължителна) бележка, че и „изготвеното от мене издание положително не е лишено от неточности и не претендира да бъде окончателно“ (с. 6), е била

изтълуквана като самопризнание едва ли не за половинчатост.²⁷ Остава се с впечатлението, че „всички говорят за критическо издание [днес аз бих прибавила — и за текстология]: но болшинството от тях имат ли точно понятие, какво именно представяват и как трябва да бъдат направени? Съмнението е задължително, ако дори и професори от университетата говорят за тях като издания, на които е присъщо запазването на 'графичните архаизми'²⁸. Проблемът за критическото проучване и издаване на славянските средновековни (но не и само средновековни²⁹) паметници е наистина жизнен за нашите изследвания. Не е тайна, че само славистиката е лишена от една сериозна и строго научна филологическа традиция и че все още предстои критическото проучване на почти всички паметници. Според мене главната задача на младите специалисти е да насочат именно в тази област сили и енергии, колкото и тежка да е филологическата работа, за да може най-после да се излезе от тесните граници на повторемост, наложени ни от отдавна остарели и надживели времето си методи, които, вместо да ни водят към напредък, само ни закрепват в нашата изостаналост.

На филолога-медиевист се предлага безчислено разнообразие от случаи, защото по различен начин са били предадени текстовете на творбите през дългото славянско средновековие. Отсъствието на понятието авторско право и липсата на добросъвестност (или обиграност) у преписвачите са възпрепятствували вярното преписване на текста. Но не само те. Често пъти настъпилите политически промени или необходимостта да се задоволят вкусовете (или нуждите) на географски и културни общности, различни от тази, в която е била създадена творбата, са налагали текстът да бъде съкратен, разширен, пресмислен или направо наново пресъздаден. Краен, но не единствен, нито рядък случай в староруската литература е например добре познатата съдба на *Повесть временных лет*, чиито изследвания (красноречиво доказателство колко сложни са те) все още очакват някой да продължи образцовата (но неизчерпателна) работа на бележития А. Шахматов.³⁰ Коренно различен е случай с текстовете, приписани от ръкописната традиция на не по-точно определимия Даниил Заточник. Осаяно с афоризми, пословици и кратки разсъждения, които се преплитат с библейски цитати и общ текстов материал,³¹ познат ни и чрез различни паметници на староруската културна традиция, Данииловото творение твърде лесно е станало жертва на личната изобретателност на различните преписвачи и днес, както доказва изрядното критическо издание на Колучи и Данти,³² в познатите преписи са засвидетелствувани две редакции (*Слово* и *Моление*) и три преправки (една на *Слово* и две на *Моление*). Следователно пет различни композитивни единици, които изискват издаването на пет отделни критически текста.³³ Примери от рода на току-що цитираните продиктуваха на Д. С. Лихачов създаването на термина „преписвач-съавтор“ за охарактеризиране на руските преписвачи.³⁴ И ако това е вярно за съдбата на много паметници и уголемява изключително много нашия, сам за себе си вече тежък труд, не трябва да забравяме две неща: п ъ р в о, че с акуратност, солидна подготовка и безпристрастна работа никой проблем (колкото и труден и сложен да е той) не е неразрешим (цитираното издание на М. Колучи и А. Данти е най-очевидното доказателство за тази истина); в т о р о, че не всички паметници (за наше щастие) са били предадени по този начин и нерядко са били възпроизвеждани с внимание. Например една от най-забележителните творби на Киевска Рус — създаденото от митрополит Иларион *Слово о Законе и Благодати*, както установи Данти, „благодарение на авторитета на автора, или вследствие значимостта и величието на разгърнатите аргументи, в продължение на векове е била преписвана без целенасочени изменения“³⁵. Именно наличността на затворена ръкописна традиция (*textus traditus*) и на един рядко авторитетен творец (първия

руски митрополит руснак) доведе Данти до заключението, че едно острожно критическо издание на паметника, придържайки се строго към засвидетелстваните във всички познати днес преписи текстови данни, може да предложи *textus constitutus*, който да ни даде една, макар и не абсолютно идентична с него, то поне твърде вероятна (или възможно най-правдоподобна) картина за първичния авторски текст. Но *Слово о Законе и Благодати* представлява, тъй да се каже, другата — положителната — крайност на възможния диапазон от случаи. Някъде по средата между двете крайности се помества традицията на *За буквите* със своята твърде сложна проблематика.

Все още не всички слависти правят рязко разграничение между самата т в о р б а и засвидетелствувания ни в различните преписи т е к с т. В изданието си настоявах и тук отново го подчертавам, че при липсата на конкретни данни за личността на твореца, както и за точния момент на създаването на паметника, твърдението, че ђ писменехъ е излязло изпод перото на не точно определения Черноризец Храбър, в периода от края на IX в. до първите две десетилетия на X в., н е е н а у ч н а д а д е н о с т, а само и единствено една х и п о т е з а. Можем да имаме ред основания, за да предполагаме, че тази може би е най-правдоподобната хипотеза. Все пак, докато нови данни не ни подпомогнат, нейната качествена стойност не се променя. Същевременно стигналият до нас т е к с т обхваща периода от 1348 г. (Лаврентиев препис) до началото на миналия век (Инокентиев препис). Над четиристотин години — период, за който абсолютно нищо не знаем, що се отнася до съдбата на нашия паметник — делят х и п о т е т и ч н о т о датиране на т в о р б а т а от момента на снемането на най-древното познато днес т е к с т о в о свидетелство. При това положение, какво би могло да ни даде право да отъждествим създадената, в е р о я т н о в Симеоновата епоха, от автор, за който абсолютно нищо не знаем, т в о р б а със стигналият до нас т е к с т? И нещо друго: това отъждествяване (в случай че приемем невъзможното за допустимо) с кое именно текстово свидетелство трябва да бъде направено, т. е. с кой именно от познатите днес 82 преписа и въз основа на какви гаранции за обективност?³⁶

На няколко пъти вече се позовах на Микеле Барби. На неговия изключително богат и разнообразен опит, натрупан посредством дългогодишна пряка работа с преписите на различни ръкописни традиции³⁷ дължим създаването на онези филологически инструменти, които изведоха критиката на текста от задънената улица на догматизма на Лахман и на безплодния скептицизъм на Бедие.³⁸ Точно Барби изработи строго научната и рационална (в пълно противоречие с всякакъв род догматизъм) методология, която може да бъде поставена в основата на всяко строго научно изследване и на която и да било ръкописна традиция. Доказвайки по неоспорим начин, че критиката на текста не е кодикологическа кръстословница, Барби уточни и тесните граници на приложимост на стематичните критерии и най-вече окончателно утвърди, че всяко наистина филологическо изследване не е друго освен точното разбиране на словото, така както ни е било предадено през вековете. Срешаните проблеми понякога са прекалено сложни. „От нас зависи — поучаваше Барби — не да ги променим, а да намерим най-добрия начин за тяхното разнищване и разрешаване. Ако невини успеем да стигнем до напълно сигурни резултати, ще се задоволим с възможното, което също така има своята ценност. При всеки случай, повтарям, ще открием действителните затруднения и няма да е нужно да се борим с онези, които могат да бъдат отстранени с последователни, грижливи и усърдни търсения.“³⁹ Изнесените в тези думи на Барби цели преследвах, когато се заех с изследването на ръкописната традиция на *За буквите*. Ще подчертая още веднъж, че нямам претенциите да съм разрешила изцяло извънредно сложната проблематика; различни проблеми обаче бяха открити и разрешени; други бяха

поставени в точната им светлина, която ще улесни бъдещото им разрешаване.⁴⁰ Затова намирам неоснователно твърдението, че „първостепенен дълг за българската медиевистика е да изработи ново критическо издание“⁴¹. Шеговито би могло да се отговори „оудобѣе бо естъ послѣжде потворити, неже прѣвое створити. Но не е това същественото. Важното е, че поддръжниците на въпросното мнение, с подчертано литературоведчески подход, дори не са се погрижили да го придружат с някаква филологическа аргументация. Трябва да изтъкна например, че те ни най-малко не оспорват установената от мене генеалогична схема на традицията. Достатъчно им е тяхното предразсъдъчно и априористично убеждение (а кой знае откъде може да се е родило то!), че моето издание е изработено с „лахмановска методология“⁴².

На многовековната филологическа практика дължим аксиомата, че грешката е в зародиша на всяка ръкописна традиция. Грешат авторите: а) с ъ з н а т е л н о, и тогава се нарича пресмисляне или поправка, или б) н е с ъ з н а т е л н о, когато се превръщат в преписвачи на съчиненията си;⁴³ грешат и преписвачите: а) с ъ з н а т е л н о, защото си въобразяват, че коригират в действителност несъществуващи повреди в използвания екземпляр, или б) н е с ъ з н а т е л н о — поради преумора, отегчение, невнимание, липса на обиграност, затруднения при разчитането, невежество и т. н.⁴⁴ На тази аксиома се основават: 1. Извеждането на генеалогичната схема на преписите на ръкописната традиция. 2. Възвръщането на текста на архитипа,⁴⁵ ако е съществувал такъв, или установяването на един единен критически текст, възможно най-близък до авторския (или според характера на традицията до първообраза на стигналата до нас редакция или преправка на дадена творба, чийто текст е à jamais perdu⁴⁶).

За да се очертае генеалогичната схема на ръкописната традиция, трябва да се сравнят критически всички преписи и да се открият и преценят наличните грешки. Но какво точно означава терминът грешка? „Отклоненията от оригинала или от извода, които не накърняват формалната правилност на изложението, обикновено биват окачествени като об нов л е н и я. Затова много често об нов л е н и е е синоним, особено в по-ниските разклонения на традицията, на характерно четене. [...] С характерно четене се обозначава присъщото за дадена група преписи четене, плод на личната инициатива на преписвача, снел техния общ протограф. [...] Всяко обновление, понеже променя препредадения текст, представлява грешка. [...] Грешката [...] е единственият елемент с доказателствена стойност за установяването на връзките и взаимоотношенията между преписите, които ни засвидетелствуват текста на същата творба. Грешката, именно в качеството си на отклонение, о т л и ч а в а всички ръкописи, произлезли от преписа, в който това отклонение е било произведено, и ги групира в разклонения и хомогенни системи.“⁴⁷ Не трябва обаче да се мисли, че всички грешки притежават онези задължително необходими качества, които да позволят използването им за очертаване на развоя на ръкописната традиция. Както бе блестящо доказано от Паул Маас преди повече от половин век,⁴⁸ единствените използваеми за тази цел са т. нар. „в о д е щ и грешки“ (*Lautfehler=errores significativi*). Те трябва да бъдат: „1. Грешки, присъщи за един или повече преписи и да са от такъв характер, че да изключват възможността да са били допуснати от отделните преписвачи независимо един от друг — о б е д и н я в а щ и грешки (*Bindefehler=errores conjunctivi*). 2. Трябва да са грешки, които не е могло да бъдат отстранени по конектурен път от другите преписвачи — р а з е д и н я в а щ и грешки (*Trenfehler=errores separativi*).“⁴⁹

Моята класификация на преписите на 0 писменѣхъ и извеждането на генеалогичната схема на хомогенното ядро, както и откриването на двете преправки — българска и руска, — се основават именно на принципа на обединяващите и разединяващите грешки (или варианти). Без престорена скромност ще кажа, че установената от мене генеалогична схема на Храбровата традиция и откритите осемнадесет апографа (*codices descripti*) са две дадености, от които само първата (но тази вероятност е прекалено далечна⁵⁰) би могла да претърпи някакви второстепенни промени. Следователно, ако има нещо, което само в историко-перспективен план може да се каже, че възлиза към Лахман, то може да бъде съзряно в този „класически критерий на общите грешки“⁵¹. Повече от дявола очерненият Лахман, „велик филолог“ за времето си и „човек с възвишен ум“, както го окачестви Паскуали,⁵² успоредно със стихийния си догматизъм ни остави и този с нищо незаменим (както опитът на няколко поколения от филолози доказа) „превъзходен метод“, който, ако се прилага със здрав разум и филологическа чувствителност, води до създаването на многочислените безупречни критически издания като онези, с които световната култура разполага днес. „Сигурното разграничаване на разклоненията не може да се основава на съвпадежа в правилни четения, общи за цялата ръкописна традиция, независимо от това, какъв именно е бил нейният развой; то се извършва единствено въз основа на отклоненията и главно на онези очевидни поквари, които благодарение на своето естество и на броя им не могат да намерят друго обяснение, освен това да се признае, че различните преписвачи са ги намерили вече налични в използваните за преписване изводи.“⁵³

Веднѣж завършено предварителното критическо сравняване на всички познати ръкописи, които засвидетелствуват изследвания текст (*recensio*), установен характера на традицията (отворена или затворена⁵⁴) и открити апографите (лишени от значение за евентуалната *constitutio textus*, при наличието на преките им изводи), набраните сигурни данни позволяват на издателя да реши дали е, първо, възможно възвръщането на един-единен критически, възможно най-близък до този на автора или на архитипа текст, който да отразява свидетелството на цялата ръкописна традиция (случаят с Иларионовото Слово о Законе и Благодати); или е, второ, необходимо да се издадат няколко различни текста, защото ръкописите засвидетелствуват различни композитивни единици, които могат да се приближат само до редактирани или преработени вече първообрази (случаят със Слово и Моление от Даниил Заточник); или пък е, трето, възможно, веднѣж изолирани маргинални целеносочено преосмислени текстови свидетелства, въз основа на останалата по-голяма част от ръкописната традиция, да се предложи достоверен критически текст, който да отразява наистина предаденото във всички преписи (тук се помества случаят на За буквите).

Всеки един от изнесените три случая задължава издателя да отстрани грешките (*emendatio*), влезли в текста на различните преписи при снемането им. Самото отстраняване може да се извърши по два начина: „а) ‘*ope codicum*’ или ‘*ex libro*’, когато поправките на текста се извършват с помощта на ръкописите, което означава въз основа на постигнатите при критическото сравняване на преписите (*recensio*) резултати, или б) ‘*ope ingeni*’ (= ‘*ex ingenio*’) или ‘*coniecture*’, когато поправката е плод на конектура, или, казано с друг термин, на ‘*divinatio*’“⁵⁵. Действителното критическо издание се изгражда изключително посредством първия начин — *emendatio ope codicum*⁵⁶ и само в екстрени случаи и за крайно кратки текстови фрагменти може да се прибегне до втория начин.

Отстраняването на отклоненията и изборът на четенията за критическия текст въз основа на текстовите свидетелства на преписите, най-общо казано,

се осъществява посредством „закона за мнозинството“. За да се избягнат недоразумения, веднага ще подчертая, че неговото приложение в никакъв случай не е чисто механично, нито пък действието му се изразява единствено в цифровото надмощие (т. е. н и к о г а не се предпочита три само защото е по-голямо от едно. Де да беше така! Електронноизчислителните машини много отдавна щяха да ни заменят в нашия наистина тежък труд). Изборът, или крайната оценка, се извежда винаги по логически път, въз основа на теорията на вероятностите.⁶⁷ Трябва да се изтъкне и това, че този е само един основен (но не и всеобхватен, както някои си въобразяват⁶⁸) принцип, който може да намери най-широко приложение при ръкописни традиции с три разклонения (но в никакъв случай не е единственият приложим, нито изчерпващ проблемите). Когато имаме доказано троично разклонение на генеалогичната схема (случаят с Храбровата традиция), този принцип (в случаите, в които е приложим⁶⁹) ни гарантира най-висока степен на сигурност. Едно обаче е от съществено значение: зад всяка корекция и зад всяко избрано четене се крие продължителната дейност на издателя, който упражнява своята филологическа чувствителност, поставена в услуга на най-старателната преценка на всяко отделно четене. Така че, когато текстовите данни и филологическият усет подсказват други, различни и по-подходящи начини за разрешаване на наличните проблеми, те биват приложени съобразно с изискванията на конкретните нужди; а последните варират в разнообразието си по същия начин, по който варират и самите ръкописни традиции.

Това, което се явява от жизнено значение за нашите проучвания и за съжаление все още не е осъзнато от всички слависти, е, че „критическото издание, ако е изработено с необходимата прозорливост и благоразумие, постига максимума, който представлява възможно най-достоверното за момента приближаване до една граница (архитипа или оригинала), която си остава недостижима. Критическото издание следователно се помества между познатите нам материали (пряка или косвена традиция) и оригинала, а дистанциите между трите точки варират, и то не само в зависимост от неподправеността на текстовите материали, но и според степента на вероятностите, въз основа на които е било изготвено самото издание. На критическия текст следователно трябва да се гледа като на динамична единица, чието местонахождение, в предела на възможностите, може да бъде променено от други, по-правдоподобни вероятности, или от откриването на нови филологически данни. Основното обаче е да бъдат разглеждани динамично изданието и всяко предложено от издателя четене. [. . .] Издателят е извършил своето изчисление на вероятностите и всеки читател на изданието е поканен да извърши отново, за своя сметка, това изчисление.“⁶⁰ Затова и още Барби твърдеше, че „предимството на едно добре изработено критическо издание се състои в това, че ученият има пред очите си варно възпроизведени и добре обмислени всички данни за и против; тези данни му подсигуряват необходимата основа, за да ориентира своята преценка в полза на едно или друго заключение“⁶¹. И тези елементарни, но абсолютно задължителни за едно строго научно изследване (на която и да било ръкописна традиция) принципи са приложими към всеки паметник без изключение, който е имал предимно писмено предаване.

Но нека се върнем към изходния подтик за тези редове — изданието на *За буквите*. Абстрактно погледнато, ръкописната традиция на Сказанието представлява един твърде щастлив случай на предаване на текста през вековете: от една страна, нейното богатство и, от друга, неоспоримият консерватизъм, вдъхновил работата на почти всички преписвачи, снели отделните ръкописи. Седемдесетте и седем преписа на хомогенното ядро, принадлежащи на трите разклонения, от мен отбелязани с α , β и γ , предлагат същия устойчив, постоя-

нен, препредаден в неговата стилистично-композитивна индивидуалност текст. И тук се налагат поне две уточнения:

1. Моето критическо проучване на традицията установи, че в нейния за-родиш не съществува един накрънен от поне една, обща за всички познати днес предписи, сигурна грешка. Трите разклонения следователно не възхождат към един общ архитип. Ето защо критическият текст не възвръща текста на архитипа. Същевременно обаче фактът, че трите разклонения предават същия текст, е сигурно доказателство, че трите изходни протографа не са претърпели своеволни намеси от страна на техните преписвачи. Точно тази действителност според мене позволи да се изготви един единен критически текст, обединяващ свидетелствата на всички предписи.⁶²

2. Ако е вярно, че филологията не е всецяло приобщима към точните науки, еднакво вярно е, че нейната методология и принципите ѝ, понеже са изградени изключително върху строгата логика и документалния материал, се явяват своеобразен род математика. Затова там, където липсват (или престават да съществуват) конкретни данни, филологията се спира. В нашия случай най-древното документирано свидетелство датира от 1348 г. Следователно критическият текст не може да бъде отнесен към много по-древна епоха и най-важното — в никакъв случай към предполагаемата епоха (IX—X в.) на създаването на творбата, както малко смело и твърде непредпазливо пишех в изданието си. Използвам тези страници, за да коригирам това мое не толкова необмислено, колкото продиктувано от прекалено ограничения ми тогавашен опит, становище. Датировката на текста, възвърнат посредством свидетелството на ръкописната традиция, в никакъв случай не може да прехвърли назад четирите века на празнина и да бъде отнесен по някакъв начин към предполагаемата епоха на създаване на творбата. Стоване искам да кажа, че не могат да се градят хипотези или предположения около това, каква би могла да е била съдбата на текста зад тази строго определена и непреодолима граница. Те обаче няма да принадлежат на сферата на филологията, а по-скоро на тази на литературоведческото свободомислие.⁶³

В светлината на това рязко разграничение между филология и литературоведчески хипотези трябва да се разгледа и един повдигнат от Милтенова проблем. Според нея пределът в цялата кирило-методиевска проблематика „е предизвикан от откритието, че текстът на Московския предпис отразява кирилска транслитерация на глаголически оригинал. [...] Това становище се смята за напълно утвърдено в науката“ (разр. моя — А. Дж.-К.). Не е съвсем ясно какво разбира под оригинал Милтенова. Но понеже малко по-напред говори за архаичните черти на Московския предпис (по-натък — М), които според нея „са характерни за първообрази на творбата“⁶⁴, трябва да заключим, че се касае за авторски оригинал. Очевидната грешка не се нуждае от коментар; ще припомня само, че М е от XV в. и че сред най-древните предписи на традиция, той е носител на най-много недвусмислени грешки и отклонения от различен характер. Но най-същественото в конкретния случай е, че обиграната филологическа чувствителност и високата научна вещина на Ягич, след акуратен анализ на предложените в ръкописната традиция варианти, много отдавна и категорично установи, че не е възможно да се открие коя именно азбука е имал предвид създателят на Сказанието — дали кирилицата или глаголицата.⁶⁵ Оттогава нищо съществено не се е променило, никакви нови фактологически данни не са хвърлили конкретна светлина върху този въпрос, поне доколкото ми е известно. И фактът, че Милтенова пише смята се, а не доказано е, ме кара да мисля, че и тя не разполага с нови, качествено различни от тези, с които е разполагал Ягич, данни. Какви са били изначалните намерения на

автора, днес никой не може да установи със сигурност. Всеки може да притежава своя лична, повече или по-малко вероятна хипотеза, която обаче не може, а и научната сериозност налага да не приписва на първообраза на творбата — първо образ, за който никой нищо не знае.

Дали не по-точно определимият Черноризец е имал предвид кирилицата или глаголицата и с коя именно азбука е написал своя оригинал, са проблеми, лишени от значимост за критико-текстологическото проучване на стигналата до нас традиция. Даже и *М* да беше изписан с глаголица, това все още нямаше да бъде никаква гаранция, че и оригиналът е бил написан с глаголица. Но независимо от това филологическото изследване, както се каза, задължително трябва да се движи в границите на наличната документация (т. е. между средата на XIV и началото на XIX в.), защото без конкретна документация не съществува филология. Ето защо „следите от глаголически оригинал“, на които се позовава Милтенова, са без значение, освен че са и напълно несигурни, що се отнася до техния произход. Преди да ги вземем под внимание, най-малкото трябва да докажем: първо, че преписвачът на *М* (или този на неговия протограф) не е снел екземпляра си от глаголически извод, който на свой ред да е бил транслитерация от кирилица на глаголица; второ, че преписвачът на *М* (или този на неговия извод) не е принадлежал на една общност, в която ежедневната практика е налагала снемането и на кирилски, и на глаголически преписи и именно това успоредно боравене с две толкова различни азбуки не е довело до смесването на цифровите стойности. Според мене обаче имаме достатъчни основания за друго обяснение на цифровото объркване в този препис. Многочислените индивидуални четения, сигурни грешки и поредицата пропуски (срв. в моето издание 2.3, табл. 4, 5 и 6), които противопоставят разклонението В (т. е. *М* и неговия апограф, Соловецки препис № 913, нататък *Сол*₁) на другите две разклонения (α и γ) твърде красноречиво говорят не само за небрежността, с която е бил снет *М*, но и за чисто механическото преписване на текста. След като неопровержими данни, извлечени от самия препис, ни доказват, че преписвачът изобщо не е следял логическата последователност на изложението, защо трябва да ни смущава, че не схванал точно и следователно е изписал погрешно четенето *въ чнсменѣх же к є ѿ н дѣлат десѣтѣ н дѣ- вѣтсѣтѣнѣ*. И ако *к* и *є* могат да бъдат обяснени с глаголически извод, как по друг начин освен с невнимание и неразбиране да си обясним присъствието на *ѿ*, присъщо само за разклонението В? При това цитираният съвсем не е единственият случай на объркване на цифровите данни в този препис. В VI, 4 например *М* засвидетелства *а, г, н* срещу *а, д, н*. Милтенова положително и тук ще съзре „следи от глаголически оригинал“; според мене това е още едно доказателство, че преписвачът е бил небрежен и не си е давал ясна сметка, какво е точното значение на това, което изписва.

В действителност ако *М* — препис, осеян с грешки от различен характер — е в центъра на вниманието на някои учени, то е единствено защото в неговия текст се чете изразът *сѣтъ бо єще живи нже сѣтъ видѣли нх*. На този израз, напълно неоснователно, се градят всички хипотези за датировката на паметника. Без съмнение след цитираните научно обосновани и неопровержими изводи на Ягич никой нямаше да упорства в съзирането на глаголически извод зад *М*, ако този израз не беше наличен в неговия текст. Една своеобразна, макар и погрешна логика е вдъхновила вкорененото (главно сред българските старобългаристи) уравнение, че глаголически оригинал = сигурна датировка и сигурна авторска атрибуция.⁶⁶ В действителност няма нищо сигурно: нито глаголическият оригинал (или извод), нито датиров-

ката, нито атрибутацията. Но даже и да разполагаме с неопровержими доказателства, че изводът (казвам извода, защото за оригинала в нашия случай и дума не може да става) е бил глаголически, съвсем не е ясно как тази даденост би могла автоматически да произведе други две дадености на мястото на двете неизвестни! Явно за нас, съвременните читатели на средновековни творби, е много по-лесно да се прикрием зад импровизирани хипотетични постановки, които отразяват нашите предпочитания и нашата идеология⁶⁷ и да припишем на тези хипотетични постановки достойнството на научна даденост, отколкото търпеливо и задълбочено да издирим истината.

Николова и Тодоров се мъчат да спасят една колкото стара, толкова и неоснователна теза, в последните десетилетия поддържана главно от Куйо Куев: първичността на прословутия израз, засвидетелствуван в *М*. И те, разбира се, без каквато и да било аргументация, ако се изключи това, че Куев е „написал специална статия“, в която защитава своята хипотеза, надвусмислено отнасят израза към „първоначалния текст на творбата“ (с. 109). Да оставим настрана първообраза на творбата — в нашия случай недостижим мираж — и се спрем на преписите, които засвидетелствуват този израз. Те са три: *М*, неговият апограф *Сол*⁶⁸ и Молдавският препис. Независимо от това, че днес преписите са три, от момента, в който учени от величината на Срезневски и Ягич⁶⁹ изказаха своето възражение относно въображаемата първичност на тези думи, до днес не са настъпили никакви качествени промени. Независимо от това, дали на Николова и на Тодоров е приятно или не, неопровержим е фактът, че *Сол* е апограф на *М* и това го лишава от значимост за критическия текст. Еднакво лишен от достоверност е и Молдавският препис и тук трябва да подчертая, че дори Николова и Тодоров не са посмели да се позоват на неговото свидетелство, след като в критическото си издание доказах, че той е колектор на разночетения (*editio variorum*) и несъмнено контаминиран именно от *М*. И така само *М* притежава документален авторитет. Предвид консервативния характер на традицията на въпросния израз може да се гледа само като на внесена от някой преписвач вставка. До това убеждение води и тълковният разбор на текста, както ще кажа след малко.

Твърдението на Куев, че изразът е първичен, се гради на предположението, че „би било неестествено за такъв опитен като Храбър диалектик да не се позове на живите свидетели, пред които всякакви евентуални съмнения могат да бъдат разсеяни, щом той разполага с такива свидетели“⁷⁰. Това твърдение е не само неубедително, но и лишено от филологическа мотивировка, защото текстът ни чертае различна картина от тази, която предполага Куев. Или, както писах в изданието си, „с тази аргументация на Куев (в термините, в които е изказана) бих могла да се съглася само в случай, че сигурни исторически данни докажат, че е било оспорвано съществуването на солунските братя и че авторът на Сказанието е трябвало да обори и тази констатация“ (с. 34). Ако Николова и Тодоров биха имали търпението да препрочетат контекста, в който въпросният израз се чете, и да се размислят върху точното му тълкуване, положително нямаше да изпаднат в патетичната крайност да придружат моето изречение с едно (*sic!*), последвано от въпроса „Но няма това е научен спор?“ (с. 110). Предполагах, че логическите изводи са очевидни и не се нуждаят от разяснения. Явно съм се излъгала и тук ще изкупи вината си.

Основната цел на нашия неизвестен средновековен полемист е да докаже не толкова еднаквото достойнство на славянските и гръцките писмена, а по-скоро *п р е в ъ з х о д с т в о т о* на славянските — гръцките азбука и преводи са били създадени от елините *е з и ч н и ц и*, а славянските от Константин-Кирил Философ, който е *п р я к и н с т р у м е н т* на божествената *Б л а г о д а т*. Паметта на божествения благовестител, праведен и свят мъж,

въдновен свише, задължително трябва да се тачи от онези (помилваното от Бога славянско племе), които чрез него и благодарение на него са опознали истината и са спечелили вечно спасение. Увековечаването на тази памет, т. е. опазването ѝ през вековете, може да просъществува вечно само посредством благоговейната почит към делото на Кирил. С тази почит е запазен всеки славянски книжовник,⁷¹ който се явява и неин хранител (нека не забравяме, че през средновековието само и единствено книжовниците са разполагали с необходимите инструменти — именно създадените от Кирил писменѝ, които са били в състояние да надделеят забвението на вековете). Така че във въпросното противопоставяне между гърци и славяни — първите не знаят (т. е. не помнят и не тачат), вторите, напротив, знаят (т. е. помнят и тачат), трябва да съзрем още едно принизяване на гръцките писменѝ и на техните създатели — елините е з и ч н и ц и и, успоредно, поредното възвеличаване на славянските и на техния създател-с в е т е ц. Напълно основателно създателите на първите са отдавна заличени от паметта на своите потомци; Кирил, създателят на вторите, е достоен за вечно възхвала. Точно затова и неговото дело е обезсмъртено в живия спомен на признателните славянски книжовници.

Какви съмнения е трябвало да „разсеят живите свидетели“? Според мене никакви, защото никой не е оспорвал: първо, нито действителното съществуване на Константин-Кирил и на Методий; второ, нито че именно Кирил е сътворил славянските писменѝ и с помощта на брат си създал славянските преводи. О с п о р в а н о е било достойнството на славянските писменѝ и належащата необходимост от тяхната употреба, чрез която да се подигнуват писмен израз на славянското племе — т. е. онзи писмен израз, дарен свише, чрез който то е трябвало да опознае Благата вест. А ж и в и т е с в и д е т е л и (независимо от това, кои са могли да бъдат те) не са били в състояние да разсеят нито съмненията около достойнството (самото то идва свише), нито тези около жизнената необходимост (осъзната от Благодатта). Чрез такива свидетели н е м о ж е да се утвърди божественото естество — основен аргумент на нашия полемист — на епохалното дело на солунските братя. Точно обратното! Едно позоваване на ж и в и т е с в и д е т е л и, т. е. смесването на божественото със земното, би го довело само до саморазрушаване на основната идеологическа теза, върху която той е изградил цялото Сказание — т. е. славянската теза за приемствеността на апостолството.⁷² Оттук и моето твърдо убеждение, че въпросният израз може да е излязъл изпод перото на някой прекалено самоуверен в знанията си преписвач, който не само не е успял да вникне в идеологическия замисъл на паметника, но не е бил и напълно наясно с хронологията на изнесените събития.⁷³

Може и да не ни е приятно, но резултатите от критико-текстологическия анализ и тези от чисто ексегетичния разбор на контекста, в който четем въпросния израз, не ни оставят друг избор, освен да отречем категорично неговата първичност. Макар и неохотно, трябва да признаем неопровержимата правота на изказаните от Срезневски и Ягич становища.

В заключение на тези страници бих желала да подчертая отново, че филологическите изследвания не се правят по калъп или с машинка, както пише Барби. И ако съществуват все още сериозни пречки, за да постигнем научна строгост и обективност в нашите проучвания, тези пречки се крият у самите нас. Те се наричат прибързаност, липса на търпение, на прецизност и главно любов към абстрактното теоретизиране, което е много по-леко и по-бързо осъществимо, отколкото безпристрастното бавно и настойчиво издирване на малките, понякога незначителни на пръв поглед истини, но единствените, които могат да ни доведат до постепенното построяване на голямата научна истина.

¹ Вж. Черноризец Храбър. *О писменехъ*, Критическо издание. Изготвила А. Дж.-Коссова. Словоуказател. Изготвила Е. Дограмаджиева. С., 1980.

² Вж. К.г. Stančev. Une édition critique du récit „Des lettres“ de Chernorizec Hrabēr. — *Palaeobulgarica* (1981), кн. 2, с. 117—119; А. Миленова. Черноризец Храбър. *О писменехъ*. — Лит. мисъл, 1981, кн. 10, с. 177—181; Св. Николова, И. Тодоров. За критическото издание на „*О писменехъ*“. — Език и литература, 1982, кн. 1, с. 108—113.

³ Принципните разногласия, изнесени в страниците на Николова и Тодоров, са лишени от филологическа достоверност, както и от аргументация. При отсъствието на необходимото изходно равнище — абстрактните литературоведчески теоретизирания, както ще се види по-обстойно в следващите страници, са несъвместими с конкретната документална и логическа структура на филологията в нейния най-чист израз, т. е. критиката на текста — всякакъв евентуален научен спор ще се окаже безрезултатен и именно поради това напълно излишен.

⁴ Вж. Николова, Тодоров. Цит. съч., с. 112.

⁵ „Литературнознание — четем в Речник на литературните термини. С., 1980, с. 414 — е наука за художествената литература, за нейната същност, специфика, функции, произход и основни закономерности на развитието ѝ.“

⁶ Вж. К.р. Станчев. Константин-Кирил Философ. Сборник. С., 1981. — Лит. мисъл, 1981, кн. 9, с. 153.

⁷ Св. Николова. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980.

⁸ M. Vagbi. La nuova filologia e l'edizione dei nostri scrittori da Dante a Manzoni. Firenze 1973 (Ia—1938), с. X—XI.

⁹ Ivi, с. XIV.

¹⁰ Прекрасната творба на Нестор — *Житие преподобного Феодосия Печерского*, която ни разкрива не само високото творческо майсторство на руския книжовник, но и неговите изключително богати културно-исторически и библиейско-екзегетични познания, именно защото е била четена и интерпретирана с не съвсем подходящ за един агиографски паметник метод, от десетилетия е пренебрегната от специалистите. Основната причина според мене трябва да се съзряе в погрешното убеждение на Шахматов — вж. А. А. Шахматов. Несколко слов о Несторовом Житии Феодосия, — *ИОРЯС* (1896), т. 1, кн. 1, с. 46—65, възприето безкритично от следващите поколения слависти, че Несторовото житие е един колаж от повече или по-малко обемисти текстови единици, заимствувани от *Житието на св. Сава от Кирил Скифополски*. Напълно неоснователно, изхождайки от тази позиция, ред учени (сред които се нареждат и авторитетните имена на В. А. Андрианова-Перетц и И. П. Еремин) са „съзрели“ в изложението на Несторовата творба непоследователност, разкъсаност, противоречивост и неяснота. Действителността е коренно различна. Агиографският разказ на Нестор е изрядно последователен и хармонично разгърнат и най-важното далеч по-съвършен и изискан — стилово и смислово, от творбата на Кирил Скифополски — вж. A. Giambelluca - Kossova. Per una lettura analitica del „*Žitie prepodobnago Feodosija Pečerskago*“ di Nestore. — *Ricerche Slavistiche* (1981), 27—28, с. 65—100 и Il messaggio evangelico nella missione pastorale di San Feodosij di Kiev. Note sulla „*Vita del venerabile padre nostro Feodosij, egumeno del Monastero delle Grotte*“ di Nestore. — *Cristianesimo nella storia* (1981), 2, с. 371—399.

¹¹ Вж. Климент Охридски. Събрани съчинения в три тома. Т. 3. С., 1970—1977, редактирани Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов, с. 153.

¹² B. De Gaiffier. *Hagiographie et historiographie. Quelques aspects du problème.* — В: Сб. *La storiografia altomedievale*. Spoleto, t. I, 1970, с. 139—166; цитатът на с. 162.

¹³ R. Picchio. Chapter 13 of *Vita Constantini: Its Text and Contextual Function.* — *Slavica Hierosolymitana*, V (под печат).

¹⁴ R. Picchio. *Strutture isocoliche e poesia slava medievale: a proposito dei capitoli III e XIII della Vita Constantini.* — *Ricerche Slavistiche* (1970—1972), 17—18, с. 419—446.

¹⁵ R. Picchio. Chapter 13..., цит. съч., 3. 2.

¹⁶ В Стара българска литература, т. 1, Апокрифи, съставителство и редакция Д. Петканова, С., 1981, се четат данни, които наистина изненадват със своята погрешност. В бележките към Видение Исаево българската специалистка по апокрифна литература пише: „Апокрифът възниква през християнската епоха като самостоятелен разказ (I—II в.) и по-късно бива компилиран с друг по-стар (III в.) [...] „Видение Исаево“ в старобългарската си версия възхожда към началния гръцки оригинал и е запазено днес само в славянски текст“ (с. 352). Авторката не цитира изворите си, но съвсем не е трудно да се открие, че тя е почерпила тези погрешни данни от книгата на Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1925 (фототипно изд. С., 1970). В действителност за генезиса на паметника нищо конкретно не се знае, както недостижим е и гръцкият оригинал — на гръцки е запазена

само една преправка-съкращение на „Възнесение Исаево“; при това днес най-пълнен и авторитетен се смята етиопският текст, а разполагаме и с ценни фрагменти на коптски — вж. A. Giambelluca - Kossova. Osservazioni sulla tradizione paleoslava della „Visione di Isaia“: coincidenza e divergenze con la tradizione testuale dell' „Ascensione di Isaia“ — В: Atti dell'VIII Congresso internazionale di studi sullo Alto Medioevo, sultema „La cultura bulgara nel Medioevo balcanico tra Oriente ed Occidente europeo“. Spoleto, 3–6 novembre 1981 (под печат). Петканова е предпочела да се довери безкритично на Й. Иванов, а не се е позовавала на книгата на Е. Георгиев — вж. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, с. 188–194 — в която е предложена далеч по-строга научна трактовка.

¹⁷ Вж. И. И. Срезневский. Два сборника житий XIV в. с похвалото епископа Климента Кирилу философу, в Древние славянские памятники юсого письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. СПб., 1868, с. 54–60; цитатът на с. 55.

¹⁸ Вж. Климент Охридски. Т. 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, с. 415–441; в частност с. 415.

¹⁹ Вж. И. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931 (фототипно изд. С., 1970), с. 327–328.

²⁰ Пак там, с. III.

²¹ Резултатите от моето критическо проучване на ръкописната традиция на *Похвалата* предстои да бъдат отпечатани.

²² М. Барби. Цит. съч., с. XVII.

²³ Пак там, с. XXIII.

²⁴ В моя доклад на тема *Наблюдения върху литературното наследство на Климент Охридски: към интерпретацията на Похвално слово за Кирил*, изнесен на Първия международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1981 г., предлагам филологически (а не „подчертано литературоведчески“, както пише Св. Николова) анализ на паметника, изхождайки от библейските цитати, реминисценции и позовавания, които се преплитат по протежение на цялата първа — доктринална — част на текста, т. е. до облажаванията. Не е продикувано от самоувереност моето несъгласие с твърдението на Николова, че моето изследване е „потвърдило установеното в науката мнение за изключително високото писателско майсторство на Кл. Охридски“ — вж. Св. Николова. Симпозиум по Кирилометодиистика и старобългаристика. — Старобългаристика (1981), кн. 4, с. 123. Резултатите от моя филологически анализ са първите конкретно обосновани оценки върху Климентовата творба и затова например се отличават (и то значително) от направените (тези нанстина подчертано литературоведчески) от Лиляна Грашева. Това, че крайната оценка в най-общи линии би могло да се каже, че се покрива — неоспорим е фактът, че Климент е владеел в съвършенство средновековното словесно майсторство, — е само едно щастливо съпадение. Същевременно съвсем не е случайно обаче, че пълното покритие в действителност е именно на направените от Петър Динеков изводи, както подчертавам невездъж в доклада си. По-съществено в случая е, че докато доскоро тази оценка бе лишена от обстойна и неопровержима (защото е абсолютно фактологическа) аргументация, днес може да се гледа на нея като на доказана научна истина.

²⁵ М. Барби. Цит. съч., с. XXVII.

²⁶ G. Pasquali. Storia della tradizione e critica del testo. Firenze, 1971 (Ia—1934), с. 77.

²⁷ Николова, Тодоров, Цит. съч., с. 108.

²⁸ М. Барби. Цит. съч., с. VII. Колкото и невероятно да изглежда, не липсват случаи на окачествяване като „критическо“ на едно издание, което и самият издател не е посмял да окачестви като такова — вж. А. Милтенова. Светлина Николова. „Патеричните разкази в българската средновековна литература“. — Старобългарска литература (1981), кн. 10, с. 116. Остава се с впечатлението, че Милтенова не е добре запозната с филологическата терминология. В статията си „Апокрифът за борбата на Архангел Михаил със Сатанайл в две редакции“. — Старобългарска литература (1981), кн. 9, с. 98–113, тя обнародва два текста, които в никакъв случай не могат да бъдат окачествени като „редакции“ поради липсата на качествени и видоизменения в отделните преписи. При това авторката пише, че едната „редакция стои по-близо до първообраза на апокрифа“ — с. 98–99. От двете едно: или сме пред редактиран от преписвачите текст и първообразът е недостижим; или сме пред явно препредателен текст и тогава можем да говорим само за разклонения на традиция, но не и за редакции. Друг път някой изследовател твърди, че „изданието е осъществено според принципите на светската текстологическа школа“ и препраща към Д. С. Лихачев. Текстология. На материалите руской литературы X—XVII вв., М. — Л., 1962, където тези принципи са изнесени. Действителността се оказва коренно противоположна. За издаването на текста на Сводния патерик (вж. цит. й тук книга — бел. 7) Св. Николова е използвала само пет български преписа — с. 384. А ето какво четем в Текстология на Д. С. Лихачев: „Между научным изданием произведения по всем спискам и научным изданием одного списка произведения бывает довольно много промежуточных форм. Эти промежуточные формы не являются каким-то особым типом издания памятника: чаще всего они — результат незавершенности работы по изданию [...] Остановливаясь на этих незаконченных изданиях и видеть в них особый

тип издания не е смисъл; формите на незакончените издания могат да бъдат толкова, колкото могат да бъдат формите на текстологическите недовършения³⁴, с. 481 (разр. моя — А. Дж.-К.). В действителност Николова и Тодоров, прикривайки се зад текстологията на Лихачов, категорично отхвърлят методологията, с която е изработено не само моето издание, но и критическото издание на М. Колучи и А. Данти — вж. тук бел. 32. Явно им е убягвало, че точно една ученичка на Лихачов — добре известната съветска специалистка Е. М. Иссерлин, прекрасно запозната с проблематиката, свързана с творбата на Даниил Заточник, проблематиката, върху която работи от години и има различни сериозни публикации, още през 1978 г. обнародва своята високохвалетвена рецензия за критическото издание на М. Колучи и Данти — срв. Е. М. Иссерлин. *Daniil Zatočnik. Slovo i Molenie*. — Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка (1978), т. 37, № 6, с. 555—557.

²⁹ Изрядно строгата научна постройка на студията на Никола Георгиев — вж. „Епилог“ от Пенчо Славейков и епилога на един етап от българската поезия. — Лит. мисъл (1981), кн. 5, с. 60—80, доказва необходимостта, че и модерната литература, за да бъде правилно и задълбочено разбрана и оценена, трябва да се подложи на акуратен безпристрастен аналитичен разбор. Трудно могат да се определят действителните вреди от липсата на много такива проучвания, а и с моя изключително ограничен опит в това поле съвсем нямам право да изказвам мнения по въпроса. Дълбоко убедена съм обаче, че един поет от величината на Николата Лилиев например (вж. А. Giambelluca-Kossova. *La musicalità del verso di Liliev: Costanti e variazioni*, под печат. Студията предлага систематичен анализ на цялото творчество на поета), който се нарежда сред най-възвишените представители на европейската поезия от началото на нашия век, ако не беше гледан и разглеждан с предразсъдъчна литературна нагласа, отдавна щеше да се превърне в национална гордост — както например един А. Блок в Съветския съюз или Бодлер и Маларме във Франция. От чисто филологическа гледна точка трябва да се отбележи, че за съчиненията на много модерни български автори все още се чакат критически или поне научно достоверни издания. Ще приведа само един пример. В редактираното от Г. Константинов издание на Лилиевите стихове — вж. Николай Лилиев. Съчинения в три тома, под редакцията на Г. Константинов. С., 1964, в частност т. 1, не липсват различни грешки. Редакторът печата например на два пъти стихотворенията „На заник“, без да си даде сметка, че се намира пред две версии — първата в двустихия, втората (окончателната) в шестстишия, на същото стихотворение — вж. т. 1 съответно с. 60 и 282 и бел. на с. 369 и 383. Еднакво неточно е и твърдението на Константинов (пак там), че това стихотворение не е било включено в печатаните от поета стихосбирки — срв. Н. Лилиев. Лунни петна. С., 1922, с. 15, където е отпечатана окончателната версия на лириката.

³⁰ Изданието от 1950 г. — вж. Повесть временных лет, с. 1 Текст и перевод, ч. 2 Приложения, статьи и комментарии Д. С. Лихачева. М.—Л., 1950 — в действителност не предлага нищо съществено ново спрямо фундаменталните трудове на А. А. Шахматов. Разсъждения о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, и Повесть Временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания. Петроград, 1916.

³¹ За термина „общ текстов материал“ срв. R. Picchio. *In merito alla tradizione testuale russa antica*. — В: Сб. Studi in onore di Arturo Cronia. Padova, 1967, с. 415—432 и Models and Patterns in the Literary Tradition of Medieval Orthodox Slavdom. — В: American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, II. The Hague, 1977, с. 457—464.

³² Daniil Zatočnik. Slovo i Molenie, edizione critica a cura di M. Colucci e A. Danti. Firenze, 1977.

³³ Едиционните проблеми на творби, стигнали до нас в двойна редакция, бяха задълбочено изследвани от Анджею Данти, който ни остави ценни страници с поредица безупречни методологически напътствия за това, как именно трябва да бъдат издадени тези паметници — вж. A. Danti. *Di un particolare aspetto della tradizione manoscritta antico-russa: testi a duplice redazione e problemi della loro edizione*. — Ricerche slavistiche (1973—1974), 20—21, с. 15—44.

³⁴ Д. С. Лихачев. Текстология, цит., с. 35 и 53 и сл.

³⁵ Вж. A. Danti. Sulla tradizione dello „Slovo o Zakone i Blagodati“. — Ricerche Slavistiche (1970—1972), 17—19, с. 109—117; цитатъ на с. 114.

³⁶ Обикновено някои текстолози, поддръжници на определена школа, са готови да обвинят в произвол всеки издател на критически текст. Убедени, че именно те са носители на универсалната истина, забравят, че критическото издание се основава на много строги научни принципи, вдъхновени от пълна обективност и неопровержима документiranost. Критическото издание, с други думи, бива отхвърлено, защото дава само приблизителна представа за първичния текст. Затова се предпочитва априористичното отъждествяване на творбата с един от познатите преписи — обикновено най-древния — и на неговия текст се гледа като на авторски оригинал. Макар и Текстологията на Лихачов да отрича категорично, поне в чисто теоретичен план — вж. в цит. му книга с. 95 и сл. и 220—224 — този метод на работа, практиката на текстолозите сочи точно обратното. В действителност наистина произволно е само това отъждествяване на един случаен текст, излязъл изпод перото на някой преписвач, с оригинала

на творбата. Не е ли далеч по-за предпочитане нашата обективна и документирана филологическа критичност пред своеволията и небрежността на различните преписвачи?

³⁷ Не е случаен фактът, че всички теоретично-методологически трактати върху критиката на текста са създадени от учени-филолози, които са изработили поне едно критическо издание и са работили пряко върху една или повече ръкописни традиции.

³⁸ „Италианската — чети славянската — филология ще стори много добре, ако се отрече от опростяването, с което бива възприет и приложен методът на Лахман и от скептицизма на Бедие, както и от възприемането на позиции, които биха ни върнали назад към възпроизвеждането на един текст, който изглежда по-добър от другите и на който се поправят само очевидните грешки. Операцията, която изисква наложени не от очевидността на традицията, а решени посредством разсъжденията поправки, т. е. въз основа на общите, продиктувани от вековната практика, принципи на критиката, е несъмнено сложна; все пак тя е неизбежна, ако искаме да постигнем един точен и възможно най-близък до първичния текст“ — М. Барби. Цит. съч., с. XXIII.

³⁹ Пак там, с. XXIII—XXIV.

⁴⁰ Предстои например да бъде разрешен въпросът с първообразите на двете преправки — българска и руска, както и техните връзки с хомогенното ядро на традицията.

⁴¹ Николова, Тодоров, Цит. съч., с. 113.

⁴² Пак там, с. 111. Властно се налага съмнението, че авторите на това мнение не са изчели цялостно моето издание: възможно ли е да им е убягало например, че сред изнесените на с. 111 (в азбучен ред) изследвания с изричната бележка, „че са се оказали изключително ползотворни за моята работа“, фигурират имената на филолози със световен авторитет (от Д'Арко С. Авазале и М. Барби до Мария Симонели, Себастиано Тимпанаро и Херман Френкел) и че никой от тях не е безкритичен (точно обратното!) поддръжник на Лахман? По-правдоподобно според мене е другото възможно обяснение: те просто не познават тези основни филологически трудове, които са в зарида на моето формиране като филолог, и ако имат някаква бегла представа за някои от тях, то тя не е пряка, а чрез филтъра на Текстологията на Лихачов. Всеки читател на книгата на Николова върху патеричните разкази може да установи, че по-голямата част от обширната научна литература, приведена на с. 6—25 и 139—142, се познава от авторката само библиографски.

⁴³ Преди близо 60 години Барби с рядко упорство твърдеше, че многочислените различия, четения, твърде често значителни, които характеризират ръкописната традиция на *Декамерон*, положително не са всички дължими на произволната интервенция или на невниманието на преписвачите, снели стоте новели на Бокачо. Той беше убеден, че някои от тях са авторски поправки, а ред други — авторски грешки, допуснати от самия Бокачо при преписването на собствената си творба. „Трябва да заседнем и да проучваме отърсени от предразсъдъци и фактите ще ни осветлят“, пишеше М. Барби. Цит. съч., с. 85. И, както е известно, фактите наистина осветлиха и доказаха, че Барби беше прав.

⁴⁴ H. Frankel. Testo critico e critica del Testo. Firenze, 1969, с. 72—79: Tipologia degli errori.

⁴⁵ Терминът а р х и т и п обозначава ръкописа, към който може да се докаже, че възлизат всички познати преписи на дадена ръкописна традиция. Този ръкопис се помества между оригинала на дадена творба и познатите преписи. Но не всички традиции изхождат от един зародил се препис, защото не всички са имали в праисторията си праволинейно вертикално предаване; например, както доказа Д. Ж. Петроки — вж. Dante Alighieri. „La Commedia“ secondo l'antica vulgata, a cura di G. Petrocchi. V. I. Introduzione, Milano, 1966 — за Божествената комедия на Данте е сме сигурни, че не е съществувал а р х и т и п. „Съществуването на а р х и т и п а може да бъде доказано само в случай, че всички преписи, предали изследваната творба, споделят най-малко една характерна грешка и по-точно според терминологията на П. Маас, една обединяваща грешка“ — вж. D'Arco S. Avallé. Principi di critica testuale. Padova, 1972, с. 88.

⁴⁶ Творбата на Даниил Заточник например е стигнала до нас в пет различни текстово-композитивни единици, всяка една от които има своя ръкописна традиция. Принципно обаче нищо не се променя. След като всяка самостоятелна текстова единица е засвидетелствувана в повече от един препис, за установяването на първичния текст на отделните редакции и преправки са задължителни същите филологически инструменти и операции, с които се борави и при наличието на една хомогенна ръкописна традиция.

⁴⁷ Вж. Д'Арко С. Авалле. Цит. съч., с. 43—44. Пренебрегването на тази истина е основната причина за безплодността на всички текстологически опити за изработване на едно критическо издание. Показателен в това отношение е примерът със *Задонщина*, чието критическо издание се търси от близо половин век, но все още не е постигнато и положително няма да бъде постигнато, докато преписите биват групирани въз основа на засвидетелствуваните в тях първични четения — вж. А. Данти. О „Задонщине“ и о филологии. — Сб. Источниковедение литературы древней Руси. Л., 1980, с. 71—91. В статията на Данти са изнесени и ред основни

противоречия, присъщи за текстологията, които възпрепятствуват постигането на достоверни научни резултати.

⁴⁸ Р. Маас. *Critica del testo*. Firenze, 1966 (1^a — 1927).

⁴⁹ Пак там, с. 53—54.

⁵⁰ Още в книгата си изнесох, че шест нови преписа, открити след окончателното завършване и приемането за печат на моето издание — с. 77, бел. 46, и с. 181—182, намериха точното си място в установената вече генеалогична схема, потвърждавайки правотата на очертаното от мене устройство на традицията. Днес мога да кажа, че и един седми препис — Черногорски от XVII в. (в момента е под печат изготвеното от К. Кув в дипломатическо издание на неговия текст), идва да потвърди резултатите от моето критическо изследване. Черногорският препис принадлежи на разклонението α и е носител на всички, типични за тази група преписи грешки (вж. в изданието 2.2 — табл. 2) и второстепенни обновления и синонимни подмени (пак там — табл. 3). Драго ми е да открия, че независимо от това, че не цитира моето издание, Кув е възприел различни мои съждения относно първичността на някои четения, както и относно някои сигурни грешки на разклонението — вж. точки 2 и 3 от въгътелните редове към дипломатическото издание на Черногорския препис.

⁵¹ М. Барби. Цит. съч., с. XVIII.

⁵² Вж. Д. Ж. Паскуали. Цит. съч., с. 5 и 3. Кр. Станчев — с. 117, неточно ми приписва (като изходна точка за изданието) теоретичните постановки на Паскуали. Паскуали беше класик и, както е известно, латинските и гръцките текстове са имали много поразлична от тази на средновековните паметници съдба. Несъмнено от педагогическа гледна точка изишната точност на приложимост на филологическите инструменти, на които ни научи Паскуали, е наистина ценна и плодотворна за всеки филолог. Страниците, които той ни остави, всеяват задължителното чувство на благодарумие и предпазливост, които се отъждествяват с прилежанието, вдъхновено от педантична прецизност. Затова би могло да се каже, че Паскуали ми е послужил за изходна точка само доотолкова, доколкото аз действително съм успяла да възприема и да приложа тези основни спрямо всеки издател изисквания.

⁵³ М. Барби. Цит. съч., с. XVIII.

⁵⁴ Термините отворена и затворена традиция не „са понятия, установени от Р. Пикио“, както неточно пише Милтенова — с. 178. На Пикио сме задължени за видоизменението на създадената от Д. Ж. Паскуали терминология — „отворена рецензия“ и „затворена рецензия“, вж. в цит. му книга, с. 126. Направеното от Пикио видоизменение бе наложено от необходимостта да се обозначи едно очевидно констатирано състояние на традицията, т. е. на начина на предаване на текста; а термините на Паскуали окачествяват критическата работа на издателя — вж. R. Picchio. *Questione della Lingua e Slavia Cirillometodiana*. — B: *Studi sulla questione della Lingua presso gli Slavi*. Roma, 1972, с. 73, бел. 1.

⁵⁵ Д'Арко С. Авале. Цит. съч., с. 95—96. Качественото различие между филологията и текстологията може да се синтезира в това, че докато критиката на текста прибегва към хипотетичната конектурна реконструкция само в екстрени случаи — вж. Авале. Цит. съч., с. 111—115, и П. Маас. Цит. съч., с. 17—19, текстологията се греди изключително върху реконструкцията. При последната, след като липсват фактологически данни, всичко е възможно и допустимо, но нищо не е отъждествимо със строгата наука или строгата филология, която, ако не е документирана, не съществува. Ето какво пише например Ч. Сегре по повод на 1631-ия стих на „Chanson de Roland“, в който има известна логическа последователност, но традицията не подпомага за нейното отстраняване въз основа на действително документиран текст материал: „Стихът е трябвало да звучи така:

Si grant doel ad, par [ire] quiet fendre.

Фактът, че поправката не е абсолютно належаща, ни възпира да превърнем тази умствена корекция в действителна поправка, въпреки че при самото ѝ формулиране тя се налага със своята очевидност. Очевидността [...] властно обединява данните на даден проблем, въздига се над предходните затруднения без посредничеството на тежките логически аргументации. Затова тя принадлежи на онази магьосническа (обозначена между другото с употребата на термин като *divinatio*—врачуване) страна на филологическата дейност, която се явява обратната — изобретателната и гениална — противоположност на присъщите за филологията систематически и научни страни. И точно затова е един опасен и подозрително субективен критерий, поради което само в едно „перспективно“ схващане на критическото издание подобни очевидности могат да бъдат приютени, при това в един вид карантина“ — Ч. Сегре. *La tradizione della Chanson de Roland*. Milano, 1974, с. 191. „Главната задача на издателя — пише Р. Пикио — е да отдели препредадения текст (*textus traditus*) от това, което не е препредадено (*traditum*), или, казано с други думи, да се отдели „неподправеното“ от това, което не е било предено върно от преписвачите, а е било прибавено, премахнато или променено по някакъв начин. Само в съвсем екстрени случаи издателят може да прибегне към *divinatio*, т. е. към избора на едно четене, различно от документираните в преписите. Тази процедура, приложима по изключение, е равнозначна на „реконструкция“. Ако *divinatio* не беше използвана само в изключителни случаи процедура, цялата логическа основа на критиката на

текста шеше да рухне. [. . .] Ясно е във всеки случай, че „реконструкцията“ не може да се смята за „издание“, ако под критическо издание разбираме обнародването на действително съществуващи текстов материал“ — вж. R. Picchio. Chapter 13. . . , Цит. съч., бел. 13.

⁵⁶ Милтенова ми приписва едно „методологическо положение“, което ми е абсолютно чуждо, както е непознато и на критиката на текста. Не отговаря на истината, „че едно четене, ако не се потвърждава от цялата ръкописна традиция, то не може да бъде представено в критическото издание“ — с. 180. Това, върху което аз настоявах, е „необходимостта доверието (спрямо текстовото свидетелство на даден препис) и изборът (на отделните четения) да бъдат оправдани и мотивирани въз основа на свидетелството на цялата традиция“, т. е. всяко предпочитание трябва да е крайният резултат от прецизното критическо изследване и оценка на целия текстов материал. Единствено критико-филологическият анализ, с други думи, може да ни предпази от произволни и вредни заключения, а това е нещо коренно различно от „методологическото положение“, приписано ми от Милтенова. Във връзка със същото тя пише, че „то вероятно ще се окаже уязвимо, ако текстът, предаден в хомогенното ядро на ръкописната традиция, се е оформил в по-късна епоха от създаването на авторския текст на *За буквите* — опасение, изказано и от Р. Пикио в неговите бележки върху творбата“. Явно на Милтенова е убило, че едно са методологическите принципи за строго научно изследване на традицията и за съставянето на критическия текст и съвсем друго нещо са: 1) кога именно се е оформил засвидетелствуваният в ръкописната традиция текст; 2) към коя епоха трябва да отнесем изготвения критически текст; 3) кой именно текст възвръща с нашата критическа операция. Опасението на Пикио, което Милтенова цитира, е напълно оправдано и основателно, но то в никакъв случай не накръпва методологическите принципи, защото се отнася (както вече изнесох в книгата си — с. 23) до съотношението между засвидетелствувания ни в традицията текст и текста на създадената, вероятно в Симеонова България, творба. И накрая фактът, че Милтенова пише „изказаното и от Р. Пикио“, означава ли, че тя споделя въпросното опасение? Как тогава да си обясним пълното противоречие, в което изпада, когато говори за авторски текст — срв. тук по-напред.

⁵⁷ „Принципът е следният: Ако в едно изречение открием две конкуриращи се, но взаимозаменяеми четения, *x* и *y* (не трябва обаче да са синонимни варианти, иначе се намесват чисто случайни фактори) и текстът на това изречение е засвидетелствуван в три преписа (или в три независими едно от друго разклонения) — *A*, *B* и *C*, издателят ще избере засвидетелствуваното в два преписа (или в две разклонения), например *x*, ако е налично в *A* и *B* срещу *y* — налично само в *C*. [. . .] Възможните хипотези са две. Абстрактно погледнато, било едното (*x*), било другото (*y*) от двете конкуриращи се четения може да възлиза към общия за *A*, *B* и *C* протограф. В първия случай четенето *y* у нас ще бъде плод на намесата на преписвача на *C* и затова четенето *x* на *A* и *B* ще отразява изходното четене; във втория случай обаче трябва да се мисли, че четенето *x* е било внесено в текста на *A* и на *B* по самостоятелна и успоредно действаща инициатива на техните преписвачи. Сега, понеже втората хипотеза (абсолютно идентично обновление, внесено на същото място от двама различни преписвачи, независими един от друг) влече след себе си геометричното снижаване на процентните съотношения, защото умножава различните вероятности, очевидно е, че при еднакви условия — не ни остава друго освен избора на първата хипотеза“. Ако се предположи — продължава Авале, — че вероятността за отклонение изобщо (внимание — не за някакви отклонения) в едно точно определено място (например 20-и стих или ред на творбата) е три на сто ($=0,03$), вероятността двама преписвача да внесат някакво обновление (внимание — не същото обновление) на това място (цитираният 20-и стих или ред) независимо един от друг е равна на 0,09, и то само ако условията (психологически, културни, околна среда и т. н.) са били абсолютно идентични. Вероятностите те да внесат същото обновление са още по-далечни и стават неизчислими, ако се вземат под внимание всички условия (психологически, културни, околна среда и т. н.), при които е бил създаден екземплярът. — Вж. Д'Арко С. Авале. Цит. съч., с. 96—97.

⁵⁸ Николова и Тодоров с лахмановски догматизъм говорят „за несвършенство на метода“ и „за отстъпления от моите принципи“, защото целият критически текст не се извежда въз основа на въпросния принцип. Неправилно убедени в неговата универсалност, те заключават: „Не разколебавя ли това доверие в метода? Струва ми се, че и най-ревностните привърженици на този метод има за какво да си помислят“ — с. 113. Това недоразумение красноречиво сочи само едно: че наистина има за какво да си помислят, за да осъзнаят належащата необходимост преди всичко да се проучи основно аргументът — в конкретния случай методологията на критиката на текста, и само след това да си приписват качеството на съдии.

⁵⁹ Правилното, т. е. първично четене, може да е засвидетелствувано само в едно разклонение, в една подгрупа, дори и в един-единствен препис. От филологическата чувствителност на издателя зависи то да бъде открито и поместено в критическия текст.

⁶⁰ Ч. Сегре. Цит. съч., с. 184—185.

⁶¹ М. Барби. Цит. съч., с. XXXIII.

⁶² Когато пишех в изданието си „Надявам че, че моят опит за възвръщане на текст (*restitutio*), възможно най-близък до първичния [. . .], няма да бъде интерпретиран като произволно дръзнновение“, съвсем не се опасяха, че някой би могъл да оцени като „произволно, незащитен

с научни аргументи“ моя труд по простата причина, че действителността е коренно различна (и отзивите на Милтенова и Станчев го потвърждават) и че само едно преднамерено предрасъдищно отношение може да продиктува подобна оценка. (Всъщност тонът, с който са написани страниците на Николова и Тодоров, е сам за себе си достатъчно красноречив и издава не само действителните подбуди, които са го продиктували, но и абсолютната липса на конкретни аргументи, с които да оборят строгостта на моята работа.) Моето изречение беше продиктувано само и единствено от факта, че не е съществувал архитип, общ за цялата традиция, и че понеже Храбър не е Данте и съществуват четири века празнина между документацията и създаването на творбата, не можем да отнесем изходните преписи на трите разклонения *recta via* към оригинала.

⁶⁵ В това поле всеки може да даде свобода на личната изобретателност и да предложи повече или по-малко смели хипотези и да реконструира „авторския текст“, както намери за добре. Но това, както се каза, е *divinatio*, а не филология. Затова всяко предлагане или възприемане на тези хипотези или реконструкции като научна даденост може да се окачестви единствено като произвол.

⁶⁴ Милтенова, с. 179.

⁶⁵ „И так — заключаваше Ягич — я не вижу возможности решить на основании статьи Храбра, какое письмо он подразумевал“ — вж. В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. Берлин, 1896 (фототипно изд. Мюнхен, 1968), с. 29.

⁶⁶ Почти в същата неточна перспектива се разглежда и проблемът, свързан с Азбучната молитва, с цел да се докаже правотата на хипотезата, че оригиналът е бил глаголически — вж. К. М. Куев. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974. Недоверен е и предложението, пак там, с. 169—171, възстановен текст на паметника, защото в зародиша на традицията стоят няколко различни преписа, които носят неоспорими следи от целеструменост в лексикалното и идеологическо преосмисляне на текста — срв. А. Джамбелука-Косова. Възстановим ли е текстът на Азбучната молитва? — Старобългаристика (1978), кн. 2, с. 52—65. С глаголически следи в преписа се оправдава и откъсването на Севастияновия препис на *Похвала за Кирил Философ* с „авторския оригинал“ — срв. Климент Охридски. Цит. съч., Т. 1, с. 432.

⁶⁷ Според К. Куев например „поводът за написването на Азбучната молитва е спешно славянски, български. Той се определя от конкретната българска действителност през втората половина на IX в., от българската обстановка по онова време, и при това не религиозна, а културна, обществено-историческа и политическа. Така че молитвата е наситена с конкретна историческа действителност, изявена обаче в стара молитвена форма“ — вж. К. М. Куев. Азбучната молитва. . . , с. 119. Резултатите от моя систематичен аналитичен разбор на текста на Азб. м., изнесени в статията *Ricerca assiduamente la Sapienza nella preghiera. (Note sulla Preghiera alfabetica e sull'accezione dell'espressione пространо слово)*, под печат в Сборник в чест на акад. Петър Динеков, ме доведоха до убеждението, че творецът-молител проси дара всевишния на Божественото познание (ст. 4 и 5: Господа доуха посъан живюущааго/ Да едъхнеть въ срьдцье мн слово; ст. 16: Нъ мзнъ нынъ пространо (=искрено) слово даждь; ст. 20: Снагоу приахн и моудрестъ оу тебе). Само ако притежава този дар, той ще успее да постигне преследваната от него цел, изразена в 32-ри стих: И въ сѣтворю евангелъско слово.

⁶⁸ Според Николова, Тодоров „не издържа критика и твърдението на Косова“ че откритият от К. Куев Соловецки препис № 913 [. . .] бил копие на Московския препис“ — с. 110. Според мене не издържа критика, че на моите конкретно документирани изводи — срв. в изданието 2.6.2, с. 61—63 и на неопровержимите доказателства (тук е достатъчно да цитирам очевидната грешка от палеографски характер, която четем в *Сол.* VII, 5 и която може да се е породила само като извращение на погрешния текст в *М* VII, 5 — вж. в изд. с. 62) Николова и Тодоров не са намерили нищо друго да противопоставят освен това, че заглавието в *Сол.* е различно и че името на Юрий е цитирано и в други преписи на традицията. Всеизвестно е, че заглавията са най-лесно уязвимите и най-лесно са били подменяни от преписвачите, така че в случая не може да има съмнение, че то се дължи на инициативата на преписвача на *Сол.* Шо се отнася до присъствието на Юрий и в други преписи, то е напълно лишено от значимост: това позоваване е направено по различни начини — в *Сол.* на староруския княз се приписва покръстването на Русия, а в другите преписи името му се използва като координата за хронологическото определяне на периода, в който е творил Кирил. Независимо от това нека не забравяме, че Юрий е историческа личност и всеки преписвач, по самостоятелен път, е могъл да направи тази прибавка, за да даде на руския читател данни, извлечени от руската история.

Както е известно, за да се докаже, че един препис е апограф на друг познат препис, апографът трябва задължително да е носител на всички грешки на прекия си извод, плюс най-малко още една. Независимо от предпочитанията на Николова, Тодоров едно е неопровержимо — *Сол.* е пряко копие на *М* и за това имаме абсолютно сигурни доказателства.

⁶⁹ Вж. И. И. Срезневский. Древние письмена славянские. — ЖМНП (1848), ч. 59, отд. II, с. 31—32, и В. Ягич. Рассуждения... , с. 23.

⁷⁰ К. Куев. Черноризец Храбр. С., 1967, с. 28.

⁷¹ Куев неточно превежда *кѡукарѣ* с „азбукарчета“ — срв. П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 100.

⁷² За славянската теза за приемствеността на апостолството, открита от Пикио, вж. R. Picchio. *Questione della Lingua...*, с. 38—48.

⁷³ Не трябва да се забравя, че даже и да възприемем невъзможното за сигурно, т. е., че изразът е първичен, както отдавна писа Пикио — вж. Р. Пикио. *Questione della Lingua...*, с. 107, нямаме никакво основание от един текстов фрагмент да извеждаме обобщаващи заключения, които да обхващат целия текст, още по-малко пък можем да ги отнесем към авторската творба, за която до момента разполагаме с поредица неизвестности: авторска личност, епоха на създаване, действително съдържание на текста на тази творба.